पठतु संस्कृतम्

शिक्षा

द्वितीय-पाठः

सूक्तिः

मनो हि हेतुः सर्वेषाम् इन्द्रियाणां प्रवर्तने

- रामायणम्

पदविभागः

मनः, हि, हेतुः, सर्वेषाम्, इन्द्रियाणाम्, प्रवर्तने

अन्वयः

सर्वेषाम् इन्द्रियाणां प्रवर्तने मनः हि हेतुः (अस्ति/भवति)

तात्पर्यम्

अस्माकं शरीरे सकलानाम् इन्द्रिय-कार्याणां कारणं मनः एव अस्ति। मनः नियन्त्रितम् अस्ति चेत् इन्द्रियाणि अपि नियन्त्रिताणि भवन्ति ।

सूक्तिः

मनो हि हेतुः सर्वेषाम् इन्द्रियाणां प्रवर्तने

- रामायणम्

व्याकरणांशाः

मनः	-	स. न. प्र. ए.
हि	-	अव्ययम्
हेतुः	-	उ. पु. प्र. ए.
सर्वेषाम्	-	अ. न. सर्वनाम. ष. ब.
इन्द्रियाणां	-	अ. न. ष. ब.
प्रवर्तने	-	अ. न. स. ए.
भवन्ति	-	भू धातुः परस्मैपदी लट्-लकारः प्र. ब.

सुभाषितम् - 1

दानं भोगो नाशस्तिस्त्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।
यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ।।

पदविभाग:

दानम्, भोगः, नाशः, तिस्रः, गतयः, भवन्ति, वित्तस्य, यः, न, ददाति, न, भुङ्क्ते, तस्य, तृतीया, गतिः, भवति

सन्धि:

दानम् + भोगः	=	अनुस्वारः	गतयः + भवन्ति	=	विसर्ग-उकार:
भोगः + नाशः	=	विसर्ग-उकार:	यः + न	=	विसर्ग-उकार:
नाशः + तिस्रः	=	विसर्ग-सकार:	गतिः + भवति	=	विसर्ग-रेफ:
तिस्रः + गतयः	=	विसर्ग-उकार:			

सुभाषितम् - 1

दानं भोगो नाशस्तिस्त्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।
यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ।।

सामान्यार्थः

There are three types of end uses of wealth (money), namely
(i) giving as a gift or as charity
(ii) for owner's own use and
(iii) destruction
If a person neither gifts his money nor uses it for his own consumption, it is certain that the fate of the wealth will be of the third type (destruction).

वाक्यविश्लेषणम्

क्रिया - भवन्ति, ददाति, भुङ्क्ते, भवति
प्रथमा - दानम्, भोगः, नाशः, तिस्रः, गतयः, यः, तृतीया, गतिः
षष्ठी - वित्तस्य, तस्य
अव्ययम् - न

सुभाषितम् - 1

दानं भोगो नाशस्तिस्त्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।
यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ।।

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- भवन्ति	वर्तन्ते
काः भवन्ति?	- गतयः	मार्गाः
कति गतयः भवन्ति?	- तिस्रः	त्रयः
तिस्रः गतयः काः?	- दानम्, भोगः,नाशः	वितरणम्, स्वानुभवम्, नष्टम्
कस्य भवन्ति?	- वित्तस्य	धनस्य
क्रिया	- भवति	वर्तते
काः भवति?	- गतिः	मार्गः
कीदृशी गतिः भवति?	- तृतीया	
कस्य भवति?(कीदृशस्य)	- यः न ददाति न भुङ्क्ते तस्य	यः दानं न करोति स्वयं न अनुभवति च तस्य

सुभाषितम् - 1

दानं भोगो नाशस्तिस्त्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।
यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ।।

अन्वय:

वित्तस्य दानं भोगः नाशः तिस्रः गतयः भवन्ति । यः न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिः भवति ।

तात्पर्यम्

धनस्य त्रयः मार्गाः सन्ति। ते वितरणं, स्वस्य आनन्दानुभवः, विनाशः च । अस्माभिः दानस्य रूपेण परोपकारार्थं धनं दातव्यम्। अथवा उपयोगार्थं प्रयोजितव्यम्। कृपणः एवं न कुर्मः चेत् धनं नष्टम् एव भविष्यति।

सुभाषितम् - 1

व्याकरणांशा:

दानम्	-	अ. न. प्र. ए.
भोगः	-	अ. पु. प्र. ए.
नाशः	-	अ. पु. प्र. ए.
तिस्रः	-	इ. स्त्री. प्र. ब.
गतयः	-	इ. स्त्री. प्र. ब.
भवन्ति	-	भू धातुः. परस्मैपदी लट्-लकार: प्र. ब.
वित्तस्य	-	अ. न. ष. ए.

सुभाषितम् - 1

व्याकरणांशा:

यः - द. पु. प्र. ए.
न - अव्ययम्
ददाति - दा धातुः. परस्मैपदी लट्-लकार: प्र. ए.
भुङ्क्ते - भुज् धातुः आत्मनेपदी लट्-लकार: प्र. ए.
तस्य - द. पु. ष. ए.
तृतीया - आ. स्त्री. प्र. ए.
गतिः - इ. स्त्री. प्र ए.
भवति - भू धातुः परस्मैपदी लट्-लकार: प्र. ए.

सुभाषितम् - 2

व्यसनानन्तरं सौख्यं स्वल्पमप्यधिकं भवेत् ।
काषायरसमासाद्य स्वाद्वतीवाम्बु विन्दते ।।

पदविभाग:

व्यसनानन्तरम्, सौख्यम्, स्वल्पम्, अपि, अधिकम्, भवेत्, काषायरसम्, आसाद्य, स्वादु, अतीव, अम्बु, विन्दते

सन्धि:

व्यसनानन्तरम् + सौख्यम् = अनुस्वार-सन्धि:
सौख्यम् + स्वल्पम् = अनुस्वार-सन्धि:
अपि + अधिकम् = यण्-सन्धि:
अधिकम् + भवेत् = अनुस्वार-सन्धि:
स्वादु + अतीव = यण्-सन्धि:
अतीव + अम्बु = सवर्णदीर्घ-सन्धि:

सुभाषितम् - 2

व्यसनानन्तरं सौख्यं स्वल्पमप्यधिकं भवेत् ।
काषायरसमासाद्य स्वाद्वतीवाम्बु विन्दते ।।

सामान्यार्थः

Just as after tasting an astringent flavor (e. g. Indian gooseberry or kashayam), water tastes very sweet, in the same way, even a small joy following tough times seems big.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रिया	- भवेत्, विन्दते
प्रथमा	- व्यसनानन्तरम्, सौख्यम्, स्वल्पम्, अधिकम्
द्वितीया	- काषायरसम्, स्वादु, अम्बु
ल्यबन्त प्रयोगः	- आसाद्य
अव्ययम्	- अपि, अतीव

सुभाषितम् - 2

व्यसनानन्तरं सौख्यं स्वल्पमप्यधिकं भवेत् ।
काषायरसमासाद्य स्वाद्वतीवाम्बु विन्दते ।।

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

क्रिया	- भवेत्	स्यात्
किं भवेत्?	- सौख्यम्	सुखम्
कीदृशं सौख्यम्?	- स्वल्पम्	किञ्चित्
कीदृशं भवेत्?	- अधिकम्	महत्
कदा भवेत्?	- व्यसनानन्तरम्	दु:खात् अनन्तरम्

सुभाषितम् - 2

व्यसनानन्तरं सौख्यं स्वल्पमप्यधिकं भवेत् ।
काषायरसमासाद्य स्वाद्वतीवाम्बु विन्दते ।।

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

क्रिया	- विन्दते	अनुभवति
कः विन्दते?	- कश्चित् (अध्याहारः)	कश्चित् मानव:
किं विन्दते?	- अम्बु	जलम्
कीदृशं विन्दते?	- अतीव स्वादु	रुचिकरम्
किं कृत्वा विन्दते?	- आसाद्य	पीत्वा
कम् आसाद्य?	- काषायरसम्	तुवरपानम्

सुभाषितम् - 2

व्यसनानन्तरं सौख्यं स्वल्पमप्यधिकं भवेत् ।
काषायरसमासाद्य स्वाद्वतीवाम्बु विन्दते ।।

अन्वय:

व्यसनानन्तरं सौख्यं स्वल्पम् अपि अधिकं भवेत् ।
(कश्चित्) काषायरसम् आसाद्य अम्बु अतीव स्वादु विन्दते ।।

तात्पर्यम्

यथा तुवरपानं पानानन्तरं किञ्चित् जलमपि मधुरं भवति
तथा जीवने बहु दुःखस्य अनन्तरं किञ्चित् सुखमपि महत् भवति ।

सुभाषितम् - 2

व्याकरणांशा:

व्यसनानन्तरम् - अ. न. प्र. ए.
सौख्यम् - अ. न. प्र. ए.
स्वल्पम् - अ. न. प्र. ए.
अधिकम् - अ. न. प्र. ए.
अपि - अव्ययम्
भवेत् - भू धातुः परस्मैपदी विधिलिङ्-लकार: प्र. ए.
काषायरसम् - अ. पु. द्वि. ए.
आसाद्य - ल्यबन्ताव्ययम्
स्वादु - उ. न. द्वि. ए.
अतीव - अव्ययम्
अम्बु - उ. न. द्वि. ए.
विन्दते - विद् धातुः, आत्मनेपदी लट्-लकार: प्र. ए.

काव्य-कथा - शिशुपालवधम्

।। मन्त्रालोचनम् ।।

यदा नारदमुनिः द्वारकानगरात् निवृत्तवान्, [a]तदैव इन्द्रप्रस्थनगरात् युधिष्ठिरः अन्यं सन्देशं श्रीकृष्णाय प्रेषितवान् । युधिष्ठिरः राजसूययागं कर्तुं सङ्कल्पं कृतवान् आसीत् । यागस्य मध्ये विघ्नो[b] भवति इति धर्मराजः भीतः आसीत् । अतः सः श्रीकृष्णम् आहूतवान् ।

श्रीकृष्णः चिन्तितवान् - 'एकत्र देवकार्यम्, अन्यत्र बन्धुकार्यम् । किं करोमीति[c] सन्देह[d] उत्पन्नः । समस्यां परिहर्तुं सः मन्त्रालोचनं[1] कर्तुं निश्चितवान् । ज्ञानवृद्धः उद्धवः अग्रजो[e] बलरामश्च आगतवन्तौ । त्रयो[f] मिलित्वा मन्त्रालोचनम् अकुर्वन् ।

श्रीकृष्णः - ''नारदमहर्षिः देवेन्द्रस्य सन्देशं गृहीत्वा आगतवान् ।

काव्य-कथा - शिशुपालवधम्

दुष्टशिशुपालस्य वधः [2]करणीयः इति सूचितवान् । युधिष्ठिरो[g] यागाय माम् आहूतवान् । तस्य विघ्नभयम् अस्ति । एवं कार्यद्वयं सम्प्राप्तम् । धर्मराजस्य अनुजाः वीराः शूराश्च । तस्मात् धर्मराजः तेषां साहाय्येन यागं करोति । शिशुपालस्तु दुष्टो[h] दिने दिने वर्धते[3] । नीतिकाराः वदन्ति - 'व्याधिः वर्धमानः शत्रुः च [i]नोपेक्षणीयौ[4]' इति । अयं ममाभिप्रायः[j] । अत्र [5]युक्तायुक्तं विचार्य कथयन्तु'' इति उक्तवान् ।

काव्य-कथा - शिशुपालवधम्

प्रश्नाः

१. युधिष्ठिरः किं कर्तुं सङ्कल्पितवान् आसीत् ?

२. धर्मराजस्य भीतिः का ?

३. मन्त्रालोचनार्थं कौ आगतौ ?

४. देवेन्द्रः किं सूचितवान् ?

५. कौ न उपेक्षणीयौ ?

श्लोक: - 1

A sloka to be recited early in the morning. (immediately after waking up, looking at the palms)

१. कराग्रे वसते लक्ष्मीः करमध्ये सरस्वती ।
करमूले स्थिता गौरी प्रभाते करदर्शनम् ।।

Goddess Lakshmi resides at the tip of the hand, Saraswathi is in the middle of the palm and Gauri is at the base of the hand. Therefore, seeing the palm in the morning is considered auspicious.

श्लोक: - 2

Before stepping on the ground.

२. समुद्रवसने देवि पर्वतस्तनमण्डले ।
विष्णुपत्नि नमस्तुभ्यं पादस्पर्शं क्षमस्व मे ।।

Oh Goddess, the consort of Vishnu ! (Bhudevi) I bow to you. You have the ocean for your clothing and the mountains are your bosom. Forgive me for touching you with my feet.

व्याकरणम्

क्रियापदस्य उचितं शानच्-प्रत्ययान्तं रूपं रिक्तस्थाने लिखत ।

१) पुत्र्याः विवाहं कामयमानेन जनकमहाराजेन स्वयंवरः आयोजितः । (कामयते)

२) कम्पमानात् वृक्षात् शाखा पतिता । (कम्पते)

३) याचमाना भिक्षुकी दैन्यं प्रदर्शयति । (याचते)

४) दशरथः वन्दमानान् पुत्रान् दृष्ट्वा हृष्टवान् । (वन्दते)

५) वनेषु वर्तमानेभ्यः व्याघ्रेभ्यः मृगाः भीताः । (वर्तते)

६) स्पर्धमानाभ्यः बालिकाभ्यः पारितोषिकं दीयताम् । (स्पर्धते)

Learn Slokas Online - Vanisri Ragupati

सन्धिः

सन्धिः

परिषद् + कार्यम्	परिषत्कार्यम्	चर्त्वम्
चित् + रूपम्	चिद्रूपम्	जश्त्वम्
धनुरुद्यम्य	धनुः + उद्यम्य	विसर्ग-रेफः
पापं कर्तुम्	पापम् + कर्तुम्	अनुस्वारः
धृतराष्ट्र उवाच	धृतराष्ट्रः उवाच	विसर्ग-लोपः
एतन्मुरारिः	एतत् + मुरारिः	अनुनासिका